

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T3.2020.003

Bogusz Wasik

Muzeum Zamkowe w Malborku

Układ przestrzenny i architektura zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań z lat 2013–2016

Kowalewo Pomorskie to niewielkie miasto położone między Toruniem a Brodnicą na południowym skraju historycznej ziemi chełmińskiej. Pierwsza wzmianka o miejscowości pojawia się w dokumencie z *Lonyz* wystawionym w 1222 roku, kiedy to Konrad Mazowiecki nadał tamtejszy gród biskupowi Chrystianowi. Przyjmuje się, że gród ten w 1231 roku przejęli Krzyżacy i zaadaptowali go na swoją warownię. Kolejne wzmianki o niej pochodzą dopiero z około 1270 roku, kiedy bezskutecznie oblegana była przez Prusów¹. Wkrótce, między 1272 a 1275 rokiem, Kowalewo stało się siedzibą komtura². Wówczas założono też miasto, którego początki wzbudzają kontrowersje³, a ostatecznej

---

¹ Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, *Powiat golubsko-dobrzyński*, („Katalog Zabytków Sztuki w Polsce” 9/6, red. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI), Warszawa 1973 (dalej cyt.: CHRZANOWSKI / KORNECKI 1973), s. 29–30; Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. Sławomir WYSZOMIRSKI, wstęp i koment. Jarosław WENTA, Toruń 2004, s. 136–137; Dariusz POLIŃSKI, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń 2003, s. 182; Tomasz TORBUS, *Die Konventsburgen in Deutschordensland Preußen*, München–Oldenburg 1998 (dalej cyt.: TORBUS 1998), s. 637; Bogusz WASIK, *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIII do XV wieku)*, Toruń 2016, s. 27 (dalej cyt.: WASIK 2016a).

² Sławomir JÓŹWIĄK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 90–96.

³ Data lokacji w 1275 r. budzi wątpliwości niektórych badaczy; por. Marian BISKUP, *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 28, 1980, nr 3, s. 403; CHRZANOWSKI / KORNECKI 1973, s. 30; Tomasz JASIŃSKI, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründung in Preußen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, („Quellen

jego lokacji dokonano najpewniej w 1298 roku⁴. Ślady zmiennych początków i rozwoju ośrodka dostrzegalne są w jego układzie przestrzennym⁵. Budowę murowanego zamku datowano dotąd na lata 70.–80. XIII wieku⁶. W świetle aktualnych badań, na podstawie cech ceramiki naczyniowej odkrytej w kontekście fundamentu domu konwentu oraz detalu architektonicznego, a także faktu zastosowania w zamku najpewniej sklepienia gwiaździstego (il. 1), początek jego budowy datować można na przełom XIII i XIV wieku (najpewniej wraz z lokacją miasta w 1298 roku). Można też zakładać, że inwestycja realizowana była w pierwszej ćwierci XIV wieku. Budowa murów obronnych przedzamcza południowego (najmłodszego) musiała być ukończona, lub co najmniej bardzo zaawansowana w 1330 roku, kiedy to zamek i miasto bezskutecznie oblegał Władysław Łokietek. Obecnie wiadomo także, że założenia nie zbudowano na miejscu starszej drewniano-ziemnej warowni, która musiała znajdować się gdzie indziej⁷, a jej lokalizacja nie jest znana⁸.

Dotychczas do analiz architektury zamku dostępne były jedynie zachowane w dość długich odcinkach mury przedzamcza południowego (III) wraz z dwoma basztami, pozostałości baszty i wschodniego muru przedzamcza środkowego (II), wschodni i południowo-wschodni mur parchamu, filar gdaniska i ułamek muru u podnóża skarpy (od północnego-zachodu). Ponadto dość dobrze zachowała się fosa między zamkiem a kościołem, a w terenie dostrzegalny jest także łagodny ślad fosy oddzielającej przedzamcze II od zamku wysokiego. Nie zachowały się natomiast żadne relikty domu konwentu i murów przedzamcza zachodniego⁹.

---

und Studien zur *Geschichte des Deutschen Ordens* 44, *Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens* 4, Hg. Udo ARNOLD, Marburg 1993, s. 105; Bogumił ROGALSKI, *Dzieje miasta do XVIII w. oraz rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje Kowalewa Pomorskiego*, red. Jerzy DANIELEWICZ, Bydgoszcz 1986 (dalej cyt.: ROGALSKI 1986), s. 28.

⁴ Johannes HEISE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen: Der Kreis Thorn*, 6–7, Danzig 1889, s. 184; ROGALSKI 1986, s. 28; Conrad STEINBRECHT, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preußen, 2: Preußen zur Zeit der Landmeister*, Berlin 1888 (dalej cyt.: STEINBRECHT 1888), s. 26.

⁵ Bogusz WASIK, *Zamek, kościół i mury miejskie w Kowalewie Pomorskim – kwestia czternastowiecznych warsztatów budowlanych*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 79, 2017, nr 1, s. 72–73 (dalej cyt.: WASIK 2017b).

⁶ M.in. CHRZANOWSKI / KORNECKI 1973, s. 34; STEINBRECHT 1888, s. 26; TORBUS 1998, s. 639; TENŻE, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 2014, s. 157.

⁷ Być może na którymś z półwyspów jeziora.

⁸ WASIK 2016a, s. 27; TENŻE, *Kształtka z rysunkiem sklepienia z zamku w Kowalewie Pomorskim*, „Ochrona Zabytków”, 59, 2016, z. 2, s. 26 (dalej cyt.: WASIK 2016b); WASIK 2017b, s. 84; Bogusz WASIK, Marcin WIEWIÓRA, *Próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego (domu konwentu) w Kowalewie Pomorskim na podstawie źródeł historycznych i najnowszych wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 45, 2016 (dalej cyt.: WASIK / WIEWIÓRA 2016), s. 55, 62.

⁹ Por. Bogusz WASIK, *Architektura zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań z 2013 roku*, [w:] Marcin WIEWIÓRA, Bogusz WASIK, Agata MOMOT, *Opracowanie wyników badań archeo-*

Inne źródła do rozpoznania zamku są skąpe. Wymienić trzeba tu nieprecyzyjny rzut opublikowany przez Conrada Steinbrechta wykonany na podstawie szkicu inżyniera Giese z 1820 roku¹⁰ oraz krótkie opisy inwentaryzacyjne z 1662 i 1765 roku ukazujące zamek w stanie postępującej ruiny po potopie szwedzkim¹¹.

Przeprowadzone w latach 2013–2016 badania archeologiczno-architektoniczne¹² skupione były przede wszystkim na obszarze niezachowanej głównej części zamku – domie konwentu, na którym założono 14 wykopów badawczych¹³ (il. 2–3). Trzy dalsze wyznaczono na parchamie. Kolejnym rejonem, który objęto rozpoznaniem, było przedzamcze zachodnie i jego stok północny, gdzie wytyczono dziewięć wykopów, a jeden założono przy relikwie muru u podnóża skarpy. Ponadto w 2016 roku wykonane zostały badania geofizyczne (elektrooporowe i magnetyczne)¹⁴. W efekcie tych prac zweryfikowano starsze poglądy, dzięki czemu możliwa stała się rekonstrukcja wyglądu oraz układu przestrzennego założenia w stopniu wcześniej nieosiągalnym.

Zamek sprzężony był z miastem i rozciągał się wzdłuż jego zachodniego boku. Składał się z czterech części (il. 3–4): domu konwentu z parchamem, przedzamcza zachodniego (I), przedzamcza środkowego (II) i przedzamcza południowego (III)¹⁵. Całość od wschodu, południa i zachodu okalały suche fosy, łączące się z fosą miejską. Do dziś zachował się jedynie odcinek przy kościele,

---

logiczno-architektonicznych zamku w Kowalewie w 2013 r., [mps], Toruń 2013 (dostęp: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu).

¹⁰ STEINBRECHT 1888, s. 26, Abb. 34.

¹¹ *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 2: *Województwo chełmińskie*, cz. 2: *Ziemia chełmińska*, wyd. Jerzy DYGDAŁA, Toruń 2009 (dalej cyt.: LUSTRACJA [2009]), s. 175–176; *Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. Józef PACZKOWSKI, Toruń 1938 (dalej cyt.: OPIS KRÓLEWSZCZYZN [1938]), s. 3.

¹² Badania zamku w Kowalewie były kolejnymi z serii badań zamków z terenu ziemi chełmińskiej kierowanych przez Marcina Wiewiórę z Instytutu Archeologii UMK, przy udziale autora niniejszego tekstu.

¹³ Por. m.in. Bogusz WASIK, *Zamek w Kowalewie Pomorskim – pierwsze wyniki badań archeologicznych*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, red. Juliusz RACZKOWSKI, Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA (współp.), („Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu” 2), Toruń 2018, s. 51–61; Marcin WIEWIÓRA, Bogusz WASIK, *Zamek w Kowalewie Pomorskim. Dzieje warowni w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” (w druku); Marcin WIEWIÓRA, Bogusz WASIK, Agata MOMOT, *Chronologia zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim na podstawie wyników pierwszego sezonu badań w 2013 r.*, [w:] *Od Torunia do Charkowa*, red. Małgorzata GRUPA, Andrzej PYDYN, Toruń 2016, s. 129–139.

¹⁴ Marcin WIEWIÓRA, Krzysztof MISIEWICZ, Wiesław MAŁKOWSKI, Bogusz WASIK, Krzysztof CACKOWSKI, Radosław CISŁO, *Badania nieinwazyjne przedzamcza zachodniego zamku w Kowalewie Pomorskim i ich weryfikacja archeologiczna*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej 2016*, red. Mirosław FURMANEK, Tomasz HERBICH, Maksym MACKIEWICZ, Wrocław 2016 (dalej cyt.: WIEWIÓRA I IN. 2016), s. 112–114.

¹⁵ WASIK 2016a, s. 289–292.

natomiast na Urmesstischblacie z 1873 roku czytelna jest jeszcze fosa istniejąca wówczas od południa i zachodu. Przy kościele fosa ma około 17 m szerokości. Analogiczną rozpiętość ma budynek wzniesiony na dawnej wschodniej fosie przedzamcza południowego, zatem i z pozostałych stron musiała mieć ona podobną szerokość. Jak wynika z lustracji, rów miał obmurowane oba brzegi, przy czym wewnętrzny stanowiły oczywiście mury obronne zamku¹⁶. Na podstawie wspomnianej mapy archiwalnej można sądzić, że fosa wschodnia od północy zamknięta była murem przebiegającym na przedłużeniu fortyfikacji miejskich. Od północy takie zabezpieczenie nie było konieczne, gdyż obiekt znajdował się od tej strony na skarpie opadającej ku wodom wyschłego obecnie jeziora kowalewskiego. Całość (włącznie z fosami) na linii północ–południe mierzyła około 300 m, a na linii wschód–zachód – około 100–150 m.

Przedzamcze III (południowe) miało rzut prostokąta o wymiarach około 118 × 58 m (il. 3–4). W południowo-zachodnim narożniku znajdowała się wciągnięta w obwód czworoboczna wieża o bokach długości od około 7 do 9 m. Wejście do niej, podobnie jak do cylindrycznej wieży w murach miejskich, znajdowało się na poziomie piętra i nie było dostępne bezpośrednio z murów obronnych. Było więc to dość tradycjonalistyczne dzieło, nieprzystosowane do obrony flankowej charakterystycznej dla baszt. Ponadto w kurtynie południowej znajdowała się otwarta do wewnątrz graniasta baszta. Jej niesymetryczne położenie wskazuje na to, że była ona wpisana w moduł sekwencji baszt miejskich znajdujących się w murze, będącym przedłużeniem południowej kurtyny przedzamcza¹⁷. Z nowożytnego opisu wynika, że wjazd na zamek wiódł z miasta drewnianym mostem i bramą umieszczoną we wschodnim murze przedzamcza III¹⁸. Ani precyzyjne położenie, ani tym bardziej forma tej bramy nie są znane, ale musiała ona znajdować się nieopodal kościoła farnego, jak wynika z opisu z 1765 roku – nieopodal baszty¹⁹ (najpewniej w pobliżu oktogonalnej baszty przedzamcza II), a przebiegająca ją droga ma kontynuację w postaci współczesnej ulicy. Analogie wśród innych zamków krzyżackich sprzężonych z murami miejskimi (np. Brodnicy, Grudziądz, Torunia²⁰) wskazują, że w takich przypadkach dojazd przez miasto nie był jedyny i warownie te posiadały także bramy niezależne, prowadzące z innej strony, co miało uzasadnienie praktyczne i militarne. Wydaje się zatem jak najbardziej słuszne przypuszczenie, że również w Kowalewie istniała druga brama, niewymieniona w lakonicznych inwentarzach. Przesłanki co do jej lokalizacji dostarcza układ komunikacyjny miasta, gdyż droga (współczesna ulica / szosa) przebiegała przez przedzamcze III

¹⁶ LUSTRACJA [2009], s. 175.

¹⁷ WASIK 2017b, s. 84.

¹⁸ LUSTRACJA [2009], s. 175.

¹⁹ TAMŻE, s. 175.

²⁰ Por. WASIK 2016a, s. 245–260, 299–304.

już na przełomie XVIII i XIX wieku i zaznaczona została na mapie Schroette-ra. Co ciekawe, droga przez zamek przejęła z czasem funkcję głównego szla-ku prowadzącego od strony Torunia, kosztem drogi przez Bramę Toruńską. Wydaje się więc, że trakt ten musiał mieć starszą genezę i wiódł pierwotnie do zamku – do bramy znajdującej się w zachodniej kurtynie przedzamcza III. Po rujnacji zamku droga owa stałaby się kolejną drogą dojazdową do miasta.

Ani z nowożytnych opisów, ani z kartografii nie wynika, jakoby przedzam-cze południowe oddzielone było od środkowego fosą. Wydaje się więc, że oba te człony dzielił jedynie mur obronny. Przedzamcze II (środkowe) miało rzut nieforemnego trapezu o wymiarach około 77 (N) × 76 (W) × 58 (S) × 63 (E) m. W południowo-zachodnim narożniku obwodu zachowała się pozostałość nie-wielkiej oktogonalnej, otwartej od strony dziedzińca basztki na czworobocznym cokole. Jej położenie umożliwiało osłonę wjazdu do zamku z miasta, oraz – być może – położonej w pobliżu bramy z przedzamcza III do II. Nie wiadomo czy w murach przedzamcza II było więcej baszt, ale nie można tego wykluczyć.

Duże trudności powoduje natomiast rekonstrukcja zabudowy wewnętrznej obu opisanych przedzamczy. Źródła nowożytne wymieniają budynki nietrwa-łe, głównie szachulcowe (w 1662 r. – ozdownię i browar²¹, w 1765 r. – stodoły i stajnię²²), które nie mają pochodzenia średniowiecznego, choć zapewne od-powiadają ogólnemu charakterowi zabudowy z czasów krzyżackich. Niechyb-nie na obszernych przedzamczach II i III znajdowała się bowiem większość z wymienianych w średniowiecznych inwentarzach budynków gospodarczych, tj. karwan, warsztaty kusznicze, stajnie konwentu, kuźnia, spichlerze (zapewne na poddaszach karwanu i stajni) i obory²³. Z innego piętnastowiecznego doku-mentu wynika natomiast, że przy którejś z bram przedzamczy znajdowała się łaźnia z piecem²⁴. Na terenie obu przedzamczy nie prowadzono badań arche-ologicznych, trudno zatem więc na temat ich zabudowy stwierdzić. W wyko-nanej w 2014 roku osi odwiertów przecinających przedzamcze II wzdłuż jego wschodniej krawędzi odnotowano dość grube nawarstwienia z gruzem, co mo-że wskazywać na obecność murowanego budynku w tym miejscu (jak wymie-nionego karwanu czy stajni).

Przedzamcze II od domu konwentu i przedzamcza I (zachodniego) oddziela-ła szeroka, obmurowana fosa, łącząca się z fosami okalającymi zamek (il. 3–4). Jej przebieg został ostatnio zweryfikowany metodą prospekcji magnetometrycz-

²¹ OPIS KRÓLEWSZCZYŹN [1938], s. 3.

²² LUSTRACJA [2009], s. 175.

²³ Mieczysław HAFTKA, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock 1999, s. 136.

²⁴ *Amtsbücher des Deutschen Ordens um 1450*, Hg. Jürgen SARNOWSKY, Göttingen 2015, s. 299 (sygn. III–333) (dalej cyt.: AMTSBÜCHER 2015). Za informację serdecznie dziękuję prof. Sławomirowi Jóźwiakowi.

nej. W dotychczasowych rekonstrukcjach linia południowego brzegu fosy, oddzielającej zamek wysoki i przedzamcze zachodnie od przedzamcza południowego, rekonstruowana była niemal równolegle do przebiegu zachowanego południowego odcinka muru parchamu. Okazało się jednak, że odchyłała się ona w kierunku północno-zachodnim, przez co przedzamcze zachodnie miało nieregularny kształt²⁵.

Zamek wysoki i przedzamcze zachodnie tworzyły zwarty blok o rozpiętości około 107 m na osi wschód–zachód (il. 2–4). Dom konwentu reprezentował charakterystyczną dla Prus krzyżackich formę kasztelową. Jak wspomniano na wstępie, na jego terenie w latach 2013–2015 założono najwięcej wykopów badawczych, co było podyktowane brakiem jakichkolwiek śladów budowli na powierzchni i całkowitą niewiedzą o jej skali, precyzyjnej lokalizacji i kształcie. W toku badań okazało się, że zamek został w XIX wieku gruntownie rozebrany, do tego stopnia, że w wielu partiach wybrano nawet fundamenty. Ich pozostałości odsłonięto w kilku miejscach (il. 5). Jak się wydaje, lepiej zachowały się relikty ścian działowych, które odkryto w dwóch wykopach (wykop 5 w skrzydle południowym i 14 w skrzydle wschodnim). Zachowały się natomiast bardzo wyraźne negatywy porozbiórkowe, umożliwiające wskazanie lokalizacji ścian. Układ warstw demolacyjnych wskazuje, że w pierwszej kolejności uległy zarwaniu i zasypaniu guzem wnętrza, a dopiero później zostały rozebrane do fundamentów mury będącego w ruinie budynku. Przy skrzydle północnym (północno-zachodni narożnik dziedzińca) natrafiono na destrukcję schodowej prowadzącej do piwnicy. Zaskakująco dobrze natomiast zachowały się duże połacie bruków dziedzińca oraz pomieszczeń piwnic, a także gliniane klepisko w niepodpiwniczonym pomieszczeniu skrzydła wschodniego. Ich zarysy pomogły zrekonstruować układy wnętrza i przebiegi ścian.

W wyniku badań okazało się, że dom konwentu był większy niż dotąd przypuszczano, gdyż wzniesiono go na rzucie kwadratu o boku około 44–45 m (il. 2–4). Szerokość czterech skrzydeł rekonstruować można na około 12,5–13 m. Dom konwentu położony był też nieco bardziej na południe, niż rekonstruował to Bogumił Rogalski²⁶, a wieża ciśnien nie wypadła w jego narożniku, jak chciał ten autor, lecz na dziedzińcu – w jego południowo-wschodnim narożniku. Odrzucić tym samym należy jego hipotezę, jakoby stała ona na fundamentach wieży głównej zamku. Badania w pobliżu narożników domu konwentu wskazują wręcz, że takiej wieży (narożnej, w typie *bergfriedu*) zamek wysoki nie

²⁵ WIEWIÓRA I IN. 2016, s. 114; Marcin WIEWIÓRA, Krzysztof MISIEWICZ, Bogusz WASIK, Wiesław MAŁKOWSKI, *Przedzamcze zachodnie zamku w Kowalewie Pomorskim w świetle badań nieinwazyjnych i archeologiczno-architektonicznych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 51, 2017 (dalej cyt.: WIEWIÓRA I IN. 2017), s. 44–45; por. też starsze rekonstrukcje: TORBUS 1998, s. 640; ROGALSKI 1986, s. 31; WASIK 2016a, s. 290.

²⁶ ROGALSKI 1986, s. 31.

niał. Obserwacje z wykopu wypadającego w narożniku południowo-zachodnim kasztelu (wykop 10) dowodzą, że nie ma też przesłanek do rekonstrukcji ryzalitowych wież narożnych w typie znanym z Radzyna Chełmińskiego i Brodnicy. Bryłę wzbogacały jednak prawdopodobnie wieżyczki nastawione na murach, podobne do tych z zamku w Golubiu²⁷. Analiza detalu ceramicznego z zamku oraz cechy zachowanego filara gdaniska zdradzają pokrewieństwo warsztatowe między zamkiem wysokim a kościołem farnym. W obu inwestycjach posługiwano się analogicznymi formami kształtek, i zarówno w kościele, jak i filarze gdaniska, zastosowano artykulację blendami. Różne przesłanki wskazują, że obie budowle wzniosły najpewniej te same warsztaty. Ponadto w obu inwestycjach wykorzystywano cegły o analogicznym formacie – bez wątplenia z jednej cegielni²⁸. Wydaje się więc uzasadnione, że główny gmach zamku, podobnie jak gdanisko i kościół, posiadał artykulację z blend (il. 6–7), a godna uwagi liczba zendrówek w gruzowisku sugeruje, że elewacje zdobiły także wzory z tych czarnych cegieł. Podobnie ozdobiono wspomniany już zachowany filar gdaniska.

Badania archeologiczno-architektoniczne dostarczyły także wiedzy do przynajmniej częściowej rekonstrukcji podziału wnętrza. Wjazd prowadził od południa, przez przecinającą parçam szyję bramną i niepodpiwniczony przełot bramny w skrzydle południowym. Co ciekawe, usytuowany był niesymetrycznie (z przesunięciem na zachód). Wymuszone to było położeniem domu konwentu, który względem przedzamcza II przesunięty był na wschód. Większość skrzydeł była podpiwniczona. Poza wspomnianym przejazdem, brak podpiwniczenia wskazać można jedynie w środkowej części skrzydła wschodniego. Układ skrzydła południowego sugeruje, że tu musiała się mieścić kaplica zajmująca wschodnią przestrzeń piętra. Przemawia za tym fakt, że w skrzydle północnym nie ma możliwości umieszczenia orientowanej kaplicy z oknami wychodzącymi na wschód, gdyż skrzydło wschodnie, o bez wątplenia gospodarczym przeznaczeniu parteru, dochodziło aż do ściany północnej kasztelu. Ponadto świątynia sąsiadowałaby wówczas całym długim bokiem z gdaniskiem, co jest mało prawdopodobne. Wszystko wskazuje zatem, że skrzydło południowe, mieszczące przełot bramny, było skrzydłem głównym²⁹. Ze źródeł pisanych wiemy także o istnieniu w domu konwentu głównego refektarza³⁰. Co więcej, ze wzmianki, że strażnik głównej bramy zamku odpowiedzialny był jednocześnie za doglądanie pieca ogrzewającego refektarz może wynikać, że sala ta znaj-

²⁷ WASIK / WIEWIÓRA 2016, s. 57–59.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. WASIK 2017b.

²⁹ WASIK / WIEWIÓRA 2016, s. 59.

³⁰ Sławomir JÓZWIĄK, Janusz TRUPINDA, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012 (dalej cyt.: JÓZWIĄK / TRUPINDA 2012), s. 337–338.

dowała się także w skrzydle południowym³¹, co zgodne było z powszechną praktyką lokowania jej w sąsiedztwie kaplicy. Tym samym, przy tego rodzaju wnętrzach, niesymetryczny układ przelotu bramnego uniemożliwiał powtórzenie podziału wnętrza z parteru na piętrze. Zbliżoną asymetrię wjazdu i związany z tym nietypowy brak analogii w podziale pomieszczeń parteru i piętra można spotkać także w innych zamkach krzyżackich, mianowicie w Malborku i Lochstedt. W przyziemiu skrzydła wschodniego, jak wspomniano, znajdowała się gospoda – prawdopodobnie niepodpiwniczona kuchnia. Być może w tym skrzydle (pomieszczenie północne parteru tego skrzydła) i sąsiednim skrzydle północnym należy doszukiwać się i innych charakterystycznych pomieszczeń usługowo-gospodarczych, takich jak piekarnia i browar³². Brak natomiast przesłanek do wskazania funkcji sal piętra tych skrzydeł. Część z nich, podobnie jak w Golubiu i Papowie Biskupim, mogła być wykorzystywana do celów magazynowo-gospodarczych³³. Trudno też stwierdzić, w którym skrzydle mieściło się dormitorium, choć biorąc pod uwagę opisaną dyspozycję wnętrza, nie jest wykluczone, że w skrzydle zachodnim.

Podczas badań nie stwierdzono fundamentów murowanego krużganka, co skłania do rekonstruowania go jako konstrukcji drewnianej. Ponadto w wykopie zlokalizowanym w pobliżu centrum dziedzińca (wykop 3) odnotowano skraj nawarstwień, które mogą wskazywać na zasypisko studni. Obecność szerokiej betonowej wylewki wokół wieży ciśnieni uniemożliwiła jednak lepsze rozpoznanie. Od północy domu konwentu znajdowało się gdanisko, którego bardzo masywny filar, zdobiony wzorami z zendrówek, blendami i tynkowanymi pasami fryzowymi, zachował się do dziś³⁴. W owych pasach stwierdzono ostatnio ślady rytej i malowanej dekoracji maswerkowej³⁵. Analiza poziomego dziedzińca i wnętrza domu konwentu oraz filara, na którym – przy jego zachowanej wysokości – brakuje oporów łęków wskazuje, iż ganek gdaniska nie mógł mieć formy murowanych arkad, ale raczej poziomego korytarza fachwerkowego. Masywność i ozdobność zachowanego filara, stojącego tuż nad brzegiem wyschniętego jeziora, sugeruje ponadto, iż był on ostatnim elementem gdaniska, na którym znajdowała się izbica mieszcząca ustępy (il. 7). Najpewniej była ona wysunięta na krokostynach na zewnątrz, podobnie jak w Radzynie Chełmińskim³⁶.

³¹ AMTSBÜCHER 2015, s. 299. Za informację serdecznie dziękuję prof. Sławomirowi Józwiakowi.

³² WASIK / WIEWIÓRA 2016, s. 59.

³³ JÓZWIAK / TRUPINDA 2012, s. 276; WASIK 2016a, s. 321.

³⁴ Niestety w ciągu ostatnich dziesięcioleci uległ znacznemu przechyleniu, co budzi obawy o jego przyszłość.

³⁵ Michał KURKOWSKI, *Ryte i malowane dekoracje maswerkowe w architekturze średniowiecznej na terytorium Ziemi Chełmińskiej. Studium typologiczno-formalne, 2. Katalog*, Toruń 2017, s. 59–60.

³⁶ WASIK / WIEWIÓRA 2016, s. 60–61.

Dom konwentu od wschodu i południa osłaniał parcham (il. 6). Od północy gmach zamkowy stał bezpośrednio nad skarpią (il. 7). Możliwe, że na miedzymurzu południowym, po wschodniej stronie szyi bramnej, był niepodpiwniczony budynek. To ostrożne przypuszczenie nasuwa odkrycie warstw dachówek w niewielkim sondażu przy linii wschodniego muru szyi (wykop 7)³⁷, a także dostępnego z dawnej fosy szybu w murze parchamu przy jego narożniku południowo-wschodnim. Stan tego ostatniego nie pozwala jednak jednoznacznie ocenić czy jest on średniowieczny, czy wtórny. Gęsta roślinność uniemożliwiła dalsze rozpoznanie i weryfikację słuszności przypuszczenia o istnieniu budynku na parchamie.

Południowy mur parchamu przechodził w mur okalający przedzamcze I (zachodnie). Było ono najmniejsze ze wszystkich, i – jak wykazały badania z 2016 roku – wzniesione na planie nieregularnego trapezu, zwężającego się ku zachodowi (ok. 51 (E) × 47 (N) × 42 (W) × 52 (S) m) (il. 2–4). Jak wspomniano wcześniej, odbiegało więc od poprzednich, nadających mu regularny kształt, rekonstrukcji. Fundament północnego muru przedzamcza przebiegającego na krawędzi stoku odkryto w wykopach 18 i 21. Linię zachodniej kurtyny, na przedłużeniu linii muru przedzamcza III, można rekonstruować na podstawie wyników badań geofizycznych i odwiertów, natomiast południowej – na podstawie prospekcji geofizycznej. Zgodnie z nowożytnymi opisami sądzić można, że wjazd na przedzamcze prowadził z szyi wiodącej do domu konwentu. Północno-zachodni narożnik obwodu zajmowała wymieniona w XVII-wiecznym opisie wieża, której fundament odkryto podczas badań (wykop 25). Jej rozmiar i wciągnięte w obręb obwodu położenie były analogiczne do lepiej zachowanej wieży przedzamcza południowego. Symetryczny układ tych wież w narożnikach zamku pozwala przypuszczać, że zawartą w opisie z lat. 60. XVII wieku informację o wieży więziennej, utożsamianej dotąd z bergfriedem zamku wysokiego, łączyć prawdopodobnie można z trzecią, podobną wieżą narożną, która zajmowałaby północno-wschodni narożnik zamku, zamykając parcham (il. 6–7). Takie jej położenie nasuwałoby analogie z basztami zamku w Golubiu, z których południowa wzniesiona prawdopodobnie została w miejscu planowanej wieży³⁸ oraz z Wieżą Kleszą zamku w Malborku. Jeśli chodzi o zabudowę wewnętrzną przedzamcza I, to na podstawie wyników badań geofizycznych i odwiertów przy zachodniej kurtynie można wskazać obszerny budynek o szerokości około 10–11 m. Jego zasięg w kierunku północnym nie jest rozpozna-

³⁷ Bogusz WASIK, Wnioski na temat układu przestrzennego i techniki budowy zamku na podstawie badań z 2015 roku, [w:] Marcin WIEWIÓRA, Bogusz WASIK, Krzysztof CACKOWSKI, Opracowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim w 2015 r., [mps], Toruń 2013, s. 5 (dostęp: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu).

³⁸ WASIK 2016a, s. 278.

ny (długość wynosiła ponad 22 m) i nie wiadomo, czy sięgał on do narożnej wieży, czy kończył się wcześniej³⁹. Można jedynie domniemywać, że mógł to być obiekt gospodarczy, jednak nie można również wykluczyć, iż był to znany ze średniowiecznych źródeł pisanych *gemach* służący kwatrowaniu gości⁴⁰. W przypadku słuszności przypuszczenia o istnieniu budynku na parchamie, *gemachu* owego można by dopatrywać się także w tamtym miejscu. W przypadku słuszności pierwszej interpretacji, nieduże przedzamcze zachodnie przybrałoby bardziej mieszkalno-reprezentacyjny charakter, co upodabniałoby je do przedzamcza wewnętrznego zamku w Rogóźnie lub przedzamcza górnego zamku w Toruniu⁴¹. Wówczas funkcje gospodarcze skupione byłyby przede wszystkim na opisanych wcześniej przedzamczach II i III.

Dzięki wynikom badań elektrooporowych, zweryfikowanych wykopem sondażowym (26), w południowej części przedzamcza zlokalizowano także drugi budynek stojący na dziedzińcu. Mierzył on około 4,5 × 10 m i posiadał prostokątny aneks od południa. Odkryto jego ceglana ścianę z dobrze zachowanymi kamiennymi schodami prowadzącymi do piwnicy. Naziemną kondygnację wykonano najpewniej w konstrukcji szachulcowej, na co wskazuje dużo przepalonego drewna i polepy. Budynek ów łączyć można z późniejszym średniowiecznym okresem funkcjonowania przedzamcza, gdyż na podstawie ceramiki naczyniowej z zasypiska datować go można na przełom XIV i XV wieku, a zniszczenie, na koniec XV lub początek XVI wieku⁴².

Szczególnie interesująco w świetle badań z 2016 roku prezentują się przekształcenia rozgraniczenia przedzamcza zachodniego od domu konwentu (**il. 2–3, 8**). W nowożytnych opisach brak granicy między oboma członami zamku, a przedzamcze I nazywane jest wręcz dziedzińcem, na którym stoi zamek wysoki⁴³. W wyniku obserwacji warstw w wykopie 20 można stwierdzić, że tak było też w początkowym okresie po zbudowaniu zamku (w 1. poł. XIV w.). Później jednak wykopano między oboma członami suchą fosę oraz wzniesiono niegruby mur osłaniający dom konwentu. Przekop ów różnił się znacznie od pozostałych fos zamku. Mierzył około 2,5 m głębokości i nie miał obmurowanych brzegów. Z pewnością nie stanowił on wraz z murem solidnej przeszkody obronnej, ale raczej rodzaj porządkującego rozdzielenia obu przestrzeni zamku. Wydaje się, że oba opisane elementy straciły na znaczeniu jeszcze w średniowieczu. Z muru zachowała się tylko kamienna ława, i nie ma pewności czy został on ukończony – na pewno nie istniał już w końcu XIV lub na przełomie XIV i XV wieku.

³⁹ WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 43–46.

⁴⁰ JÓŹWIĄK / TRUPINDA 2012, s. 93.

⁴¹ WASIK 2016a, s. 326.

⁴² WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 47–48.

⁴³ OPIS KRÓLEWSZCZYZN [1938], s. 3; WASIK 2016a, s. 290.

Fosa natomiast od drugiej połowy XIV wieku była sukcesywnie zasypywana odpadkami. Z pewnością zanikła całkowicie do połowy XVII wieku, gdyż nie wspominali już o niej nowożytni lustratorzy⁴⁴.

U podnóża skarpy północnej zamek osłaniał zewnętrzny mur obronny biegnący wzdłuż brzegu jeziora (**il. 2–3, 7**). Na planie opublikowanym przez Conrada Steinbrechta jest on wzmocniony w narożach półcylindrycznymi basztami. W 2016 roku rozpoznano relikw w narożniku północno-zachodnim i okazało się, że rekonstrukcja baszty w tym miejscu jest niepoprawna. W rzeczywistości znajdowała się tu przypora, powstała zapewne wraz z całym dolnym murem obronnym, którą to inwestycję, na podstawie charakterystycznego wątku muru, można datować na ten sam czas, co budowę murów przedzamcza południowego⁴⁵. Później, po katastrofie budowanej, przyporę poszerzono⁴⁶.

Poza rekonstrukcją układu przestrzennego, wyniki badań z lat 2013–2016 (mimo znacznej destrukcji zamku), umożliwiły charakterystykę wielu cech warsztatowych, umiejscawiających zamek w kontekście innych inwestycji muryowanych średniowiecznego miasta, na których omawianie brak jednak miejsca w ramach niniejszego tekstu⁴⁷. Rozpoznano także techniki budowy zamku. W domu konwentu odnotowano m.in. charakterystyczny dla zamków kasztelowych w Prusach tego okresu znaczny zakres prac ziemnych – nasypowych, kształtujących *plateau* zamku wysokiego, połączony jednak z nietypowym, wynikającym ze złych warunków posadowienia, zastosowaniem szerokoprzestrzennych rowów fundamentowych pod kurtyny domu konwentu⁴⁸ (**il. 8**). Na przedzamczu zachodnim istotniejsze prace ziemne odnotowano tylko przy kurtynie północnej (przy stoku skarpy), gdzie teren opadał⁴⁹ (**il. 9**). Także to uznać można za typowe dla budownictwa zamkowego w Prusach⁵⁰. Jednocześnie bardzo duże, wyróżniające zamek kowalewski, bogactwo form znalezionych kształtek ceglanych, wskazuje na znaczny walor artystyczny niezachowanego domu konwentu⁵¹ (**il. 1**).

Wiedza na temat nowożytnych przekształceń zamku płynąca z badań archeologiczno-architektonicznych jest niestety minimalna. Jak wspomniano,

⁴⁴ WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 48–49.

⁴⁵ Mury przedzamcza południowego i miasta tworzą zwarty zespół. W obu zastosowano też dość rzadki typ wątku kamiennego, którego cechy dostrzegalne są też w przyporze muru dolnego. Cechy te sprawiają, że można postrzegać je jako dzieła jednego warsztatu budowlanego: WASIK 2016a, s. 195.

⁴⁶ WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 49.

⁴⁷ Szerzej na ten temat: WASIK 2017b.

⁴⁸ WASIK 2016a, s. 66, 72, 103–105.

⁴⁹ Szerzej: WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 49–50.

⁵⁰ WASIK 2016a, s. 126.

⁵¹ Formy kształtek i cegieł specjalnych z zamku w Kowalewie Pomorskim zostały opublikowane przez autora niniejszego tekstu w ramach analizy detalu z zamków ziemi chełmińskiej: WASIK 2016a, *Aneksy*, s. 19–79.

u progu nowożytności rozebrano (najpewniej po pożarze) budynek stojący w południowej części przedzamcza I, a do połowy XVII wieku całkowitemu zasypaniu uległa fosa, oddzielająca to przedzamcze od domu konwentu. Co prawda w opisie z lat 60. XVII wieku wymieniono w obrębie przedzamcza I kilka budynków, jednak ich zlokalizowanie nastręcza trudności⁵². Przy wieży narożnej znajdowała się sala sądowa – może w opisanym wyżej budynku zachodnim? Ponadto na przedzamczu I znajdowała się wówczas stajnia i kancelaria. Były to prawdopodobnie obiekty drewniane. Podczas prospekcji geofizycznej na dziedzińcu przedzamcza odnotowano liczne anomalie, i prawdopodobnie część z nich łączyć można z nowożytną zabudową zajmującą dziedziniec⁵³. W 1765 roku tę część zamku określono jako „dziedziniec murem opasany”⁵⁴, nie wspominając, jakoby stały tam wówczas jeszcze jakieś zabudowania. Zamek wysoki, zniszczony podczas potopu szwedzkiego, nie został podźwignięty z ruiny i mimo, że z opisów z lat 60. XVII i z XVIII wieku wynika, że nadal użytkowano niektóre wnętrza, jego degradacja postępowała. Na ówczesne ślady próby wzmocnienia nadwątlonych murów natrafiono być może w narożniku południowo-zachodnim (wykop 10), gdzie odkryto pozostałości wtórnej przypory⁵⁵. Przed 1662 rokiem zawaliła się też wieża z więzieniem, zajmująca, jak wyżej wskazano, najpewniej północno-wschodni narożnik parczamu⁵⁶. Po zburzeniu muru północnego przedzamcza I (co – biorąc pod uwagę, że istniał on wedle opisu jeszcze w latach 60. XVIII wieku – musiało nastąpić zapewne w końcu XVIII wieku), przy jego fundamencie został postawiony murek oporowy z rozbiórkowych cegieł gotyckich (odkryty w wykopie 18)⁵⁷ (il. 2–3). Wtedy też prawdopodobnie wykonano charakterystyczne tarasowanie stoku skarpy.

---

⁵² OPIS KRÓLEWSZCZYŹN [1938], s. 3.

⁵³ WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 46–47.

⁵⁴ LUSTRACJA [2009], s. 175.

⁵⁵ Bogusz WASIK, Relikty architektury odkryte podczas badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Kowalewie Pomorskim prowadzonych w 2014 roku i wstępna analiza źródeł z nią związanych, [w:] Marcin WIEWIÓRA, Bogusz WASIK, Agata MOMOT, Opracowanie wyników badań archeologiczno-architektonicznych zamku krzyżackiego w Kowalewie Pomorskim w 2014 r., [mps], Toruń 2014, s. 3–4 (dostęp: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Toruniu).

⁵⁶ OPIS KRÓLEWSZCZYŹN [1938], s. 3.

⁵⁷ WIEWIÓRA I IN. 2017, s. 49.

Bogusz Wasik

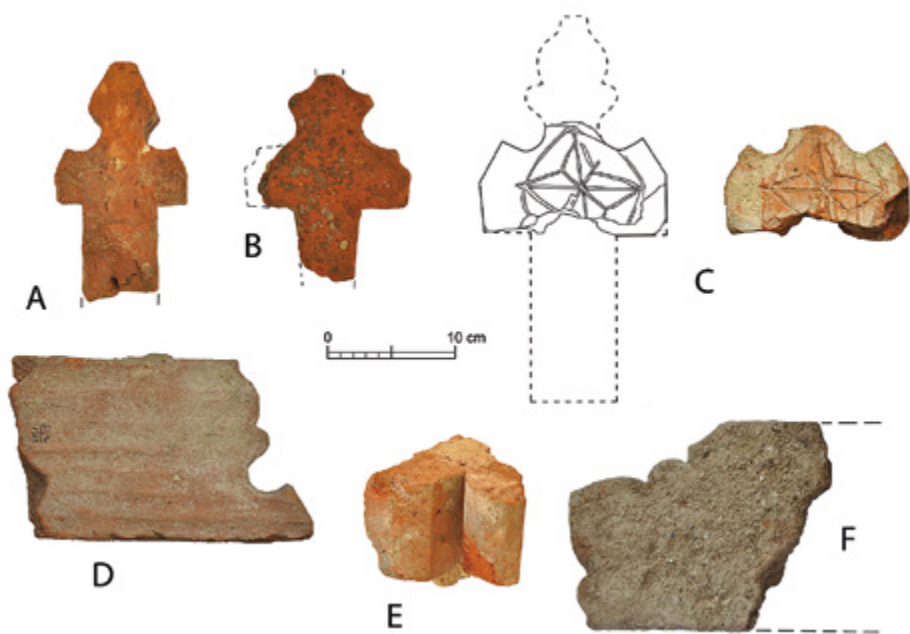
Castle Museum Malbork

Spatial layout and architecture of the castle in Kowalewo Pomorskie in the light of research of the years 2013–2016

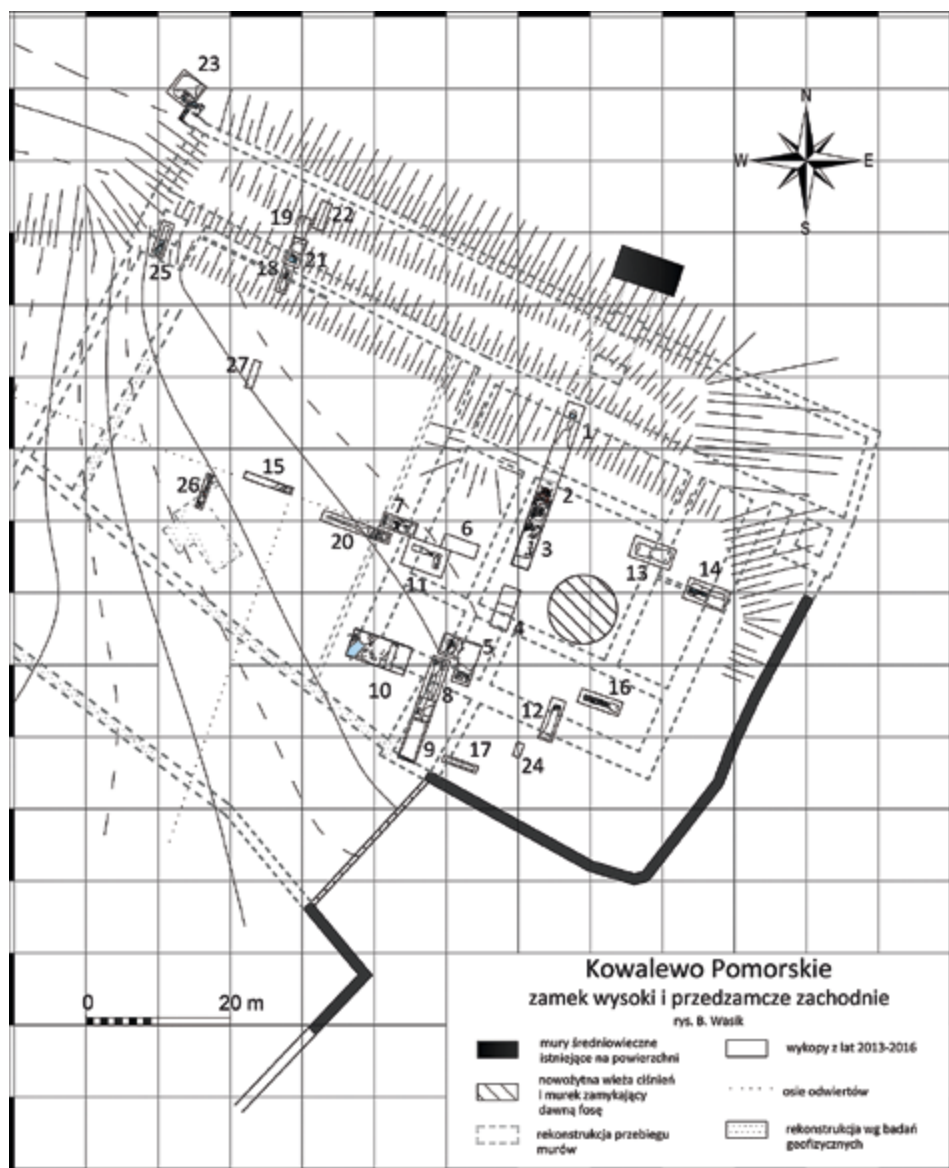
Until the commencement of research, knowledge about the castle in Kowalewo Pomorskie was limited, and regarding the high castle completely minimal. This was caused, among others, by the lack of any traces of the main castle building on the surface. Excavations from 2013–2016 were focused on the area of the high castle, as well as on the equally preserved western bailey. As a result, it is possible to reconstruct the castle's layout. It consisted of three outer baileys and the convent house. The complex was surrounded by a wide moat on three sides, with a lake to the north. The southern bailey had a rectangular plan with a corner tower and a second tower in the south. From the east and west there were entrance gates to the castle. The central outer bailey had an irregular, trapezoid plan and was not separated from the previous one by a moat. In the corner was a small tower defending the entrance. The moat separating the outer bailey from the high castle and from the west bailey ran at an angle, so that the last bailey had a trapezoidal plan. The high castle was a typical four-wing *castelle*. The main rooms (chapel and refectory) occupied the southern wing. There was also an asymmetrical entrance. The ground floor of the east wing housed, among others, the kitchen. From the south and east the convent house was protected by a ward, most likely with a tower in its north-east corner. Analogous to the one preserved in the south ward, a tower also stood in the north-west corner of the west ward. The research also found the presence of a large building at the western curtain of this ward. Another building from the fourteenth / fifteenth century stood in the courtyard in the southern part of the outer bailey. In the first half of the fourteenth century, the western ward was connected directly with the ward of the convent house. Around the mid-fourteenth century, these two parts of the castle were separated by a ditch and a thin wall. Soon, however, the ditch started to fill in and disappeared until the 17th century. The thin wall existed no longer at the turn of the 14th century. As a result, in Early-modern times both parts of the castle were connected. From the north, the castle was defended by an additional wall at the bottom of the escarpment, which, despite Steinbrecht's reconstructions, did not have any towers.

The research also provided knowledge on building techniques and workshop features enabling both setting of the castle in the wider context of castle construction in Prussia and the indication of activities of workshops erecting other brick buildings of Kowalewo outside the castle.

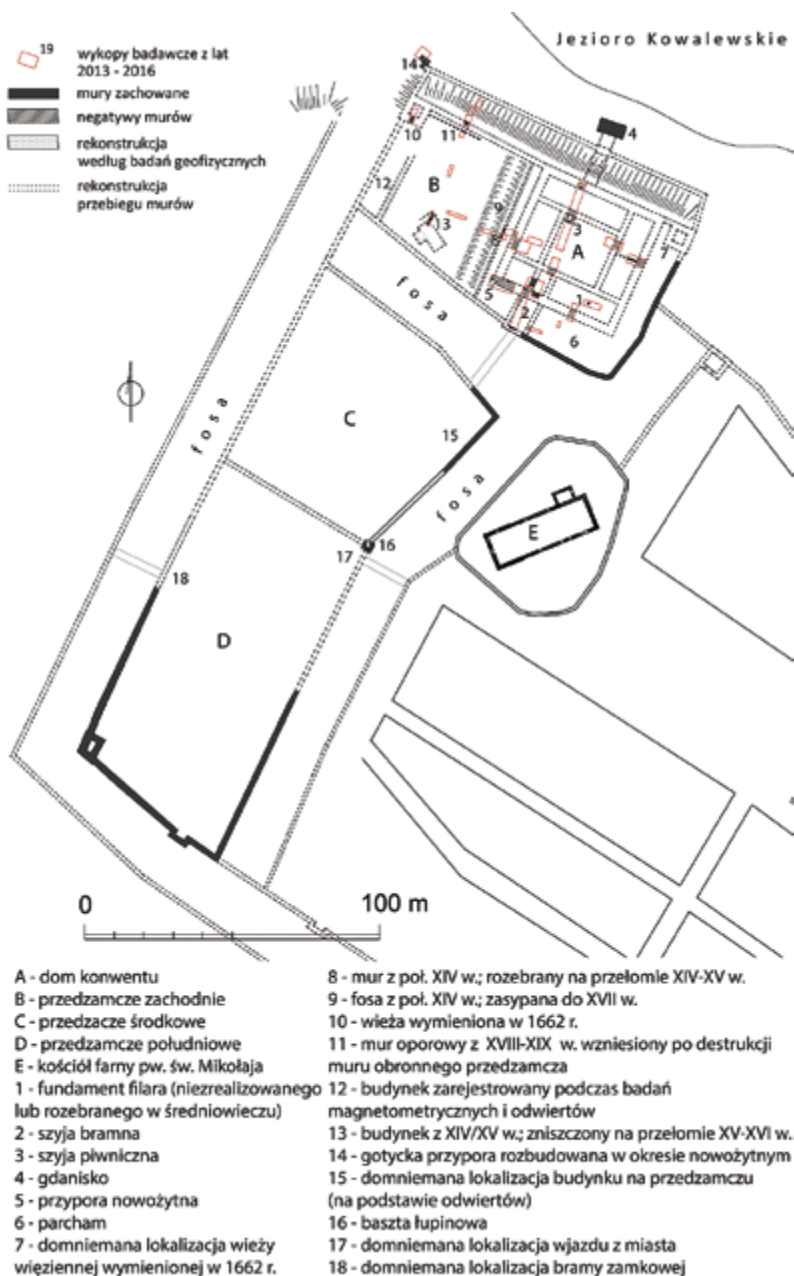

Il. 1. KOWALEWO POMORSKIE, przykładowe kształtki ceglane z domu konwentu: A–D – kształtki żebrowe, C – z rysunkiem sklepienia gwiaździstego, D – żebra przyściennego, E – fragment kształtki ościeżnicowej ze śladami barwnika, F – fragment kształtki ościeżnicowej. Fot. B. Wasik

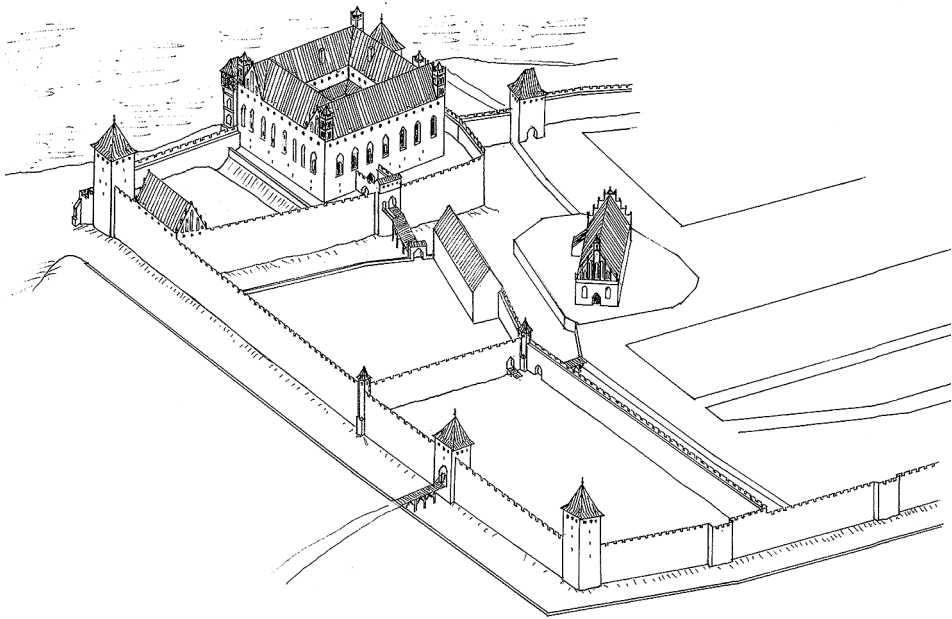

II. 2. KOWALEWO POMORSKIE, rzut rejonu zamku wysokiego i przedzamcza zachodniego z rozmieszczeniem wykopów badawczych z lat 2013–2016. Oprac. B. Wasik

II. 3. KOWALEWO POMORSKIE, rzut zamku na podstawie badań z lat 2013–2016. Oprac. B. Wasik

II. 4. KOWALEWO POMORSKIE, próba rekonstrukcji wyglądu zamku po połowie XIV wieku. Oprac. B. Wasik

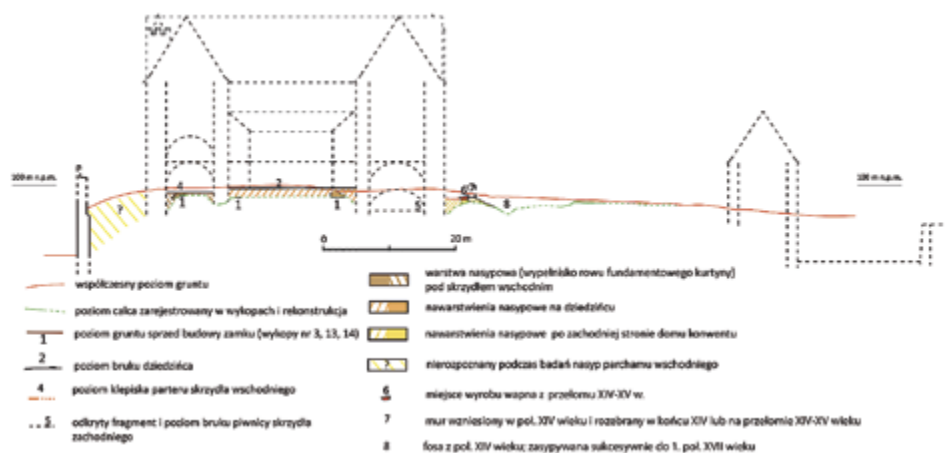
II. 5. KOWALEWO POMORSKIE, relikty domu konwentu odkryte podczas badań z lat 2013–2015: A – bruk dziedzińca (wykop 3), B – relikty szyi piwnicznej (wykopy 2–3), C – relikw fundametu kurtyny południowej (wykop 5), D – bruk piwnicy skrzydła południowego i fragment zawalonego sklepienia (wykop 16), E – ściana działowa skrzydła wschodniego (wykop 14), F – pozostałość ściany działowej skrzydła południowego (wykop 5). Fot. B. Wasik

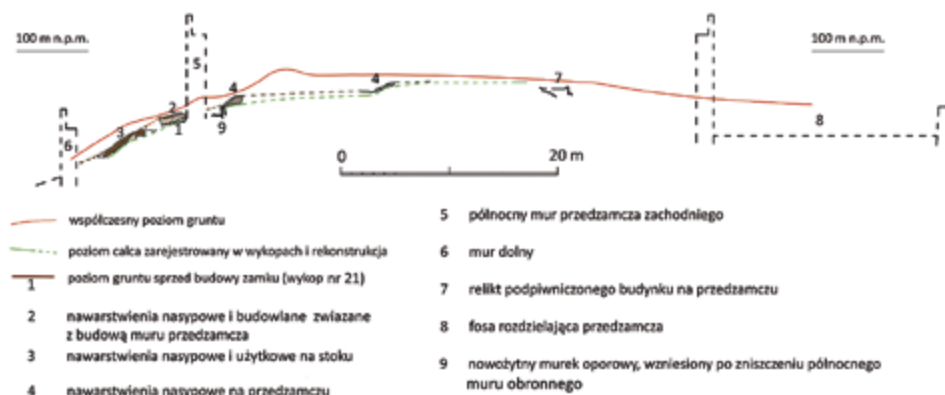
II. 6. KOWALEWO POMORSKIE, hipotetyczna rekonstrukcja wyglądu domu konwentu, widok z terenu kościoła. Oprac. komp. P. Moszczyński, koncepcja B. Wasik

II. 7. KOWALEWO POMORSKIE, hipotetyczna rekonstrukcja wyglądu zamku, widok zza jeziora. Oprac. komp. P. Moszczyński, koncepcja B. Wasik

II. 8. KOWALEWO POMORSKIE, przekrój wschód–zachód (widok na południe) przez dom konwentu i przedzamcze zachodnie z zaznaczeniem nawarstwień nasypowych. Oprac. B. Wasik

II. 9. KOWALEWO POMORSKIE, przekrój północ–południe (widok na wschód) przez przedzamcze zachodnie z zaznaczeniem nawarstwień nasypowych. Oprac. B. Wasik